

Arendus rapport 2022:9

Kulturvärdesutredning, Mjölhatte träsk Öja socken, Region Gotland

Dan Carlsson, Alice Brusin

Arendus

Färjeleden 5
621 58 VISBY

info@arendus.se
www.arendus.se

Omslagsbild: Övergiven eka vid en av båtplatserna runt träsket. Foto Dan Carlsson.

Allmänt kartmaterial: © Lantmäteriet

Detta verk är licensierat under en Creative Commons Erkännande 4.0 Internationell Licens.
Licenstexten finns tillgänglig på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv> eller genom att skriva till Creative Commons, 543 Howard Street, 5th Floor, San Francisco, California, 94 105, USA.

Innehåll

Bakgrund och genomförande	5
Det aktuella området	5
Planbestämmelser och utpekade värden	5
En historisk landskapsanalys	7
Fältinventering	9
Utvärdering av kulturvärdesanalysen	11
Administrativa uppgifter och källor	12

Bakgrund och genomförande

Föreliggande rapport utgör ett kulturhistorisk underlag inför upprättande av tillståndsansökan avseende reglering/vattenverksamhet vid Mjölhatte träsk i Öja socken, Gotland. Planansökan avser dämning av utflödet från träsket för att skapa förutsättningar för att under en längre tid av året behålla en högre vattennivå i träsket. Den yta som kommer att beröras av dämningen är strandzonen runt träsket på en bredd som varierar mellan ungefär 25 - 90 meter.

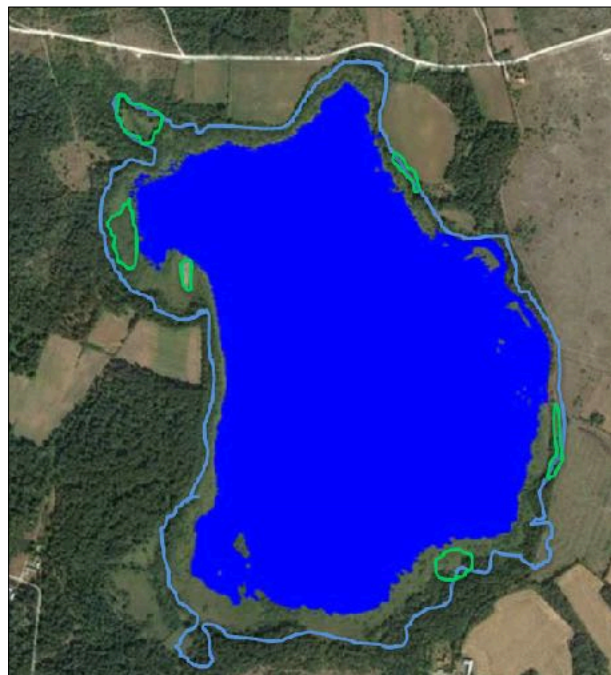
Föreliggande kulturvärdesinventering, genomförd på uppdrag av Staffan Filipsson, IVL, Svenska Miljöinstitutet, är avsedd att belysa det aktuella planområdets kulturhistoriska utveckling och med syftet att identifiera de kulturhistoriska värden som finns längs strandområdet runt Mjölhatte träsk området och att också uppfylla de av Länsstyrelsen förväntade kraven på planarbetet. Uppdraget är utfört av Arendus AB genom arkeolog FM Alice Brusin och kulturgeograf doc. Dan Carlsson.

Arbetet har utförts under april månad 2022 och bestått i ett antal utredningssteg. Initialt har en uppföljning genomförts av nu rådande planbestämmelser och förordnanden som gäller för området och dess närområde, framför allt avseende bestämmelser som har med vård och skydd av kulturmiljön att göra. I det följande arbetet har en mer konkret insats skett vad avser själva planområdet i form av en översiktlig historisk analys byggd på äldre lantmäterikartor, arkivuppgifter och flyg- och laserbilder. Resultatet av denna genomgång har då bildat grunden för en fältinventering, med syftet att klargöra spåren av den äldre historien som underlag för en slutlig värdering av de kulturhistoriska värdena i området.

Det aktuella området

Initialt kan det finnas skäl att belysa det aktuella området översiktligt avseende belägenhet, markanvändning och omgivning och de naturgeografiska utgångspunkter som finns för den kulturhistoriska analysen.

Mjölhatte träsk är beläget inom den sydvästra delen av Öja socken och inom ett utmarksområde i

Figur 1. Aktuellt område för utredningen markeras av den blå linjen runt träsket.

form av mer eller mindre öppna marker, eller inom vissa delar kraftigt igenväxt skogsmark med sly och tät vegetation. Längs vissa kortare sträckor runt träsket når odlingsmarker ner till träsket.

Träsket har en yta på ca 70 ha. Tillrinningen till träsket är dels från söder, men också från omgivande marker i norr och öster. Avrinningen sker mot nordväst i en under 1950-talet grävd kanal som sänkte vattennivån i träsket.

Planbestämmelser och utpekade värden

Enligt miljöbalken (MB) 4 kap. 1§ MB är hela Gotland av riksintresse, vilket innebär att det finns inskränkningar i markutnyttjandet som konkret betyder att åtgärder inte får medföra påtaglig skada på Gotlands samlade natur- och kulturvärden.

Mjölhatte träsk ligger därtill inom ett av de tre särskilt utpekade områden på Gotland med höga natur- och kulturvärden, dvs Fårö, Östergarnslandet och Sudret.

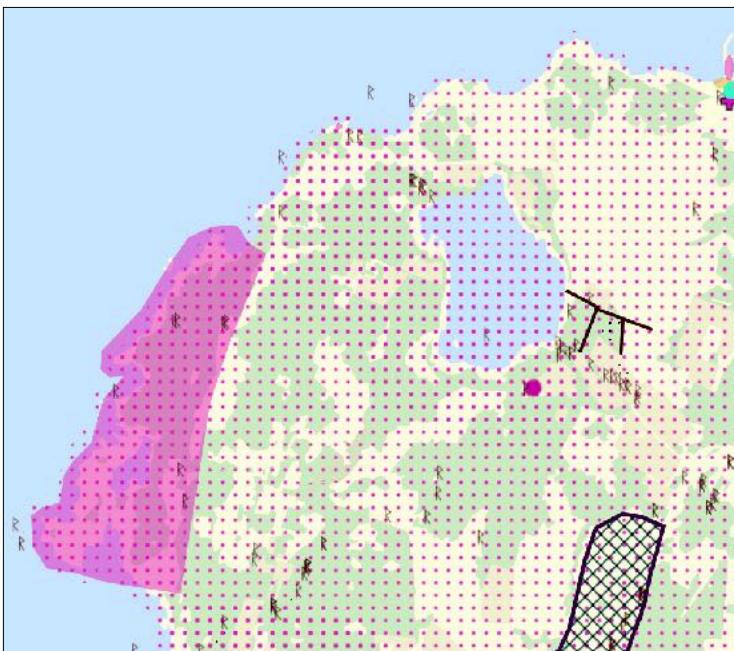
Utöver denna övergripande bedömning är i den fysiska planeringen ett större område runt, och inkluderande Mjölhatte träsk, upptaget som värdefull kulturlandskapsmiljö. Gården Mjölhatte, belägen strax söder om träsket, är upptagen som värdefull gårdsmiljö. I övrigt är inte området runt Mjölhatte utpekade särskilt i den fysiska planeringen avseende kulturmiljöer.

I Region Gotlands naturvärdeskarta, där redovisningen av naturvärdena är bedömda i tre klasser, utgörs ett stort område runt Mjölhatte träsk med beteckningen "exploatering kräver hänsyn", vilket är den lägsta klassen. Själva strandområdet runt träsket, vilket i princip motsvarar det område som är markerat med blå linje i figur 1, är klassat som 2, "exploateringsmöjlighet begränsad". Några mer omfattande naturmiljöer av stor betydelse är inte registrerade vid träsket.

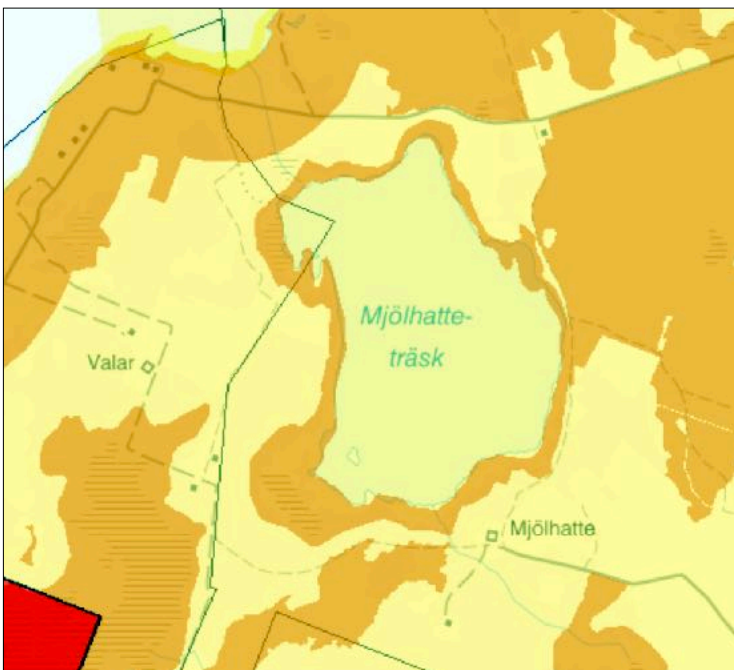
En sammanfattning av befintliga förordnanden och förekomsten av särskilt utpekade naturvärden (reservat, natura 2000 områden, biotopskydd etc) ger vid handen att det inte finns några sådana värden utpekade i anslutning till träsket. Några utpekade kulturlandskap finns inte heller inom nu aktuellt område, annat än att träsket ingår i ett större område betecknat som värdefullt kulturlandskap.

Till detta skall då också fogas de fornlämningar eller övriga kulturhistoriska värden som finns inom eller i anslutning till planområdet, registrerade i Riksantikvarieämbetets kulturmiljöregister. Det rör sig om ett antal stenar med sliprännor eller slipytor, belägna intill träsket inom två områden. I det ena fallet längst i norr i närheten där det planeras för dämnet. Här är det enbart frågan om stenar med slipytor.

I det andra fallet rör det sig om stenar med såväl slipytor som sliprännor, belägna i den sydöstra delen. Denna typ av fornlämning kan dateras till den yngre järnåldern och stenarnas läge, där de ligger kvar på ursprunglig plats, markerar i många

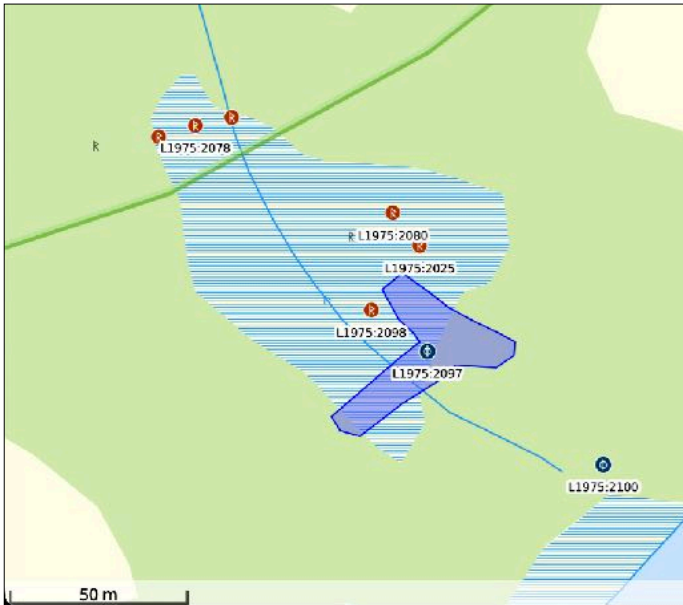

Figur 2. Utdrag ur Region Gotlands kulturvärdeskarta. Det prickade området står för "värdefull kulturlandskapsmiljö. Den röda pricken söder om träsket är Mjölhatte gård, upptagen som värdefull bebyggelsemiljö.

Figur 3. Utdrag ur Region Gotlands naturvärdeskarta. Det ljusgula områdena har lägsta naturvärden, strandområdet runt träsket har klass 2 på en 3-gradig skala.

fall den dåtida strandlinjen då slipningen bedöms ha skett i strandkanten då det krävs vatten för arbetet. Slipskårorornas funktion är ännu oklar.

Figur 4. Förekomsten av fornlämningar vid utloppet från träsket i norr, bestående av stenar med slipytor. Källa: Riksantikvarieämbetets kulturmiljöregister.

Några mer omfattande arkeologiska eller kulturhistoriska utredningar av området som helhet har inte skett, förutom en arkeologisk utredning inför omläggning av skogsmark till åker i anslutning till den sydvästra delen av träsket¹.

Denna utredning visade inte på några ytterligare fornlämningar, enbart ett antal lämningar i form av äldre åkerytor, röjningsrösen etc tolkade som "Övrig kulturhistorisk lämning", inte fornlämning.

Figur 5. Förekomsten av stenar med slipytor och sliprännor intill den sydöstra delen av träsket.

En historisk landskapsanalys

I det följande tas avstamp i det äldre kartmaterialet för en analys och tolkning av landskapshistorien i området som bakgrund till en fältinventering.

Fornlämning L1975:1945. Sten med fyra sliprännor i ett stenblock ca 1 m stort. Sliprännorna är 75-94 cm lång, 6-9 cm breda och 2,5-5 cm djupa. Mellan rännorna är slipytor med tendens till ytterligare två sliprännor. Stenen ligger på en markant strandvall

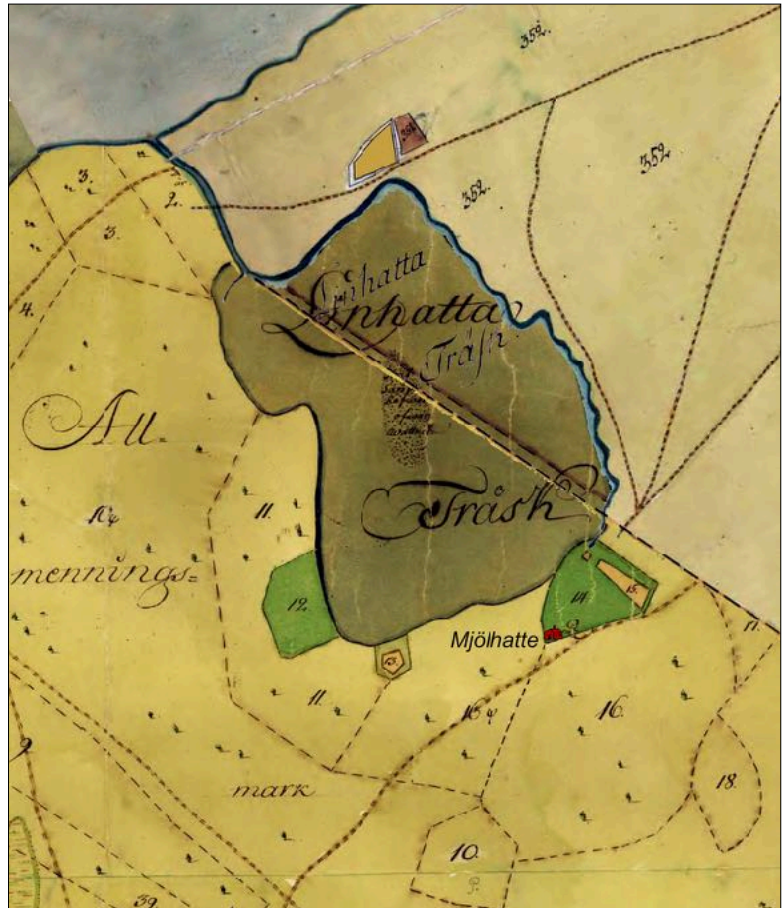
¹ Carlsson, D. 2019. Arkeologisk utredning inför omläggning av skogsmark till åker. Rapport Arendus 2019:39.

De historiska kartorna utgör en central del i all form av landskapsanalys. De sträcker sig i tid ner till 1600-talets slut och är i många fall mycket detaljerade och ger en utmärkt bild av landskapets nyttjande från 1600-tal till våra dagar, där den äldsta kartan även ger en belysande bild av förhållandena ner i medeltid.

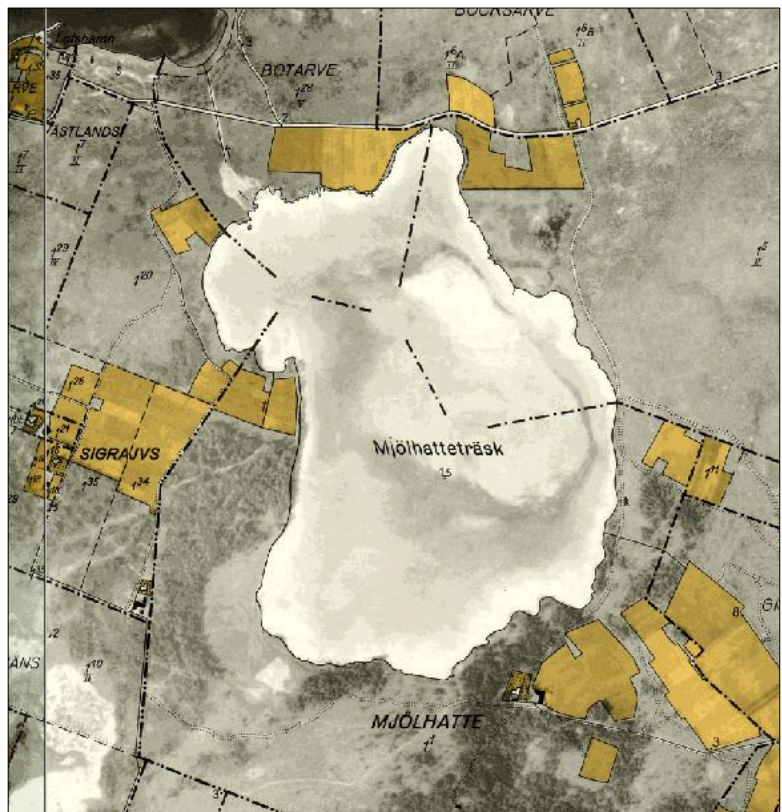
Kartorna är ett av de viktigaste verktygen för kulturmiljövården när det gäller att kunna tolka ett historiskt landskap, men de har också ett mycket viktigt syfte som pedagogiskt hjälpmedel när det gäller att förmedla historiska företeelser och skeden. Utgångspunkten för en kortfattad kartanalys tas i kartan från 1701, reviderad 1752-73, över Öja socken och Vamlingbo socken. Vid den här tiden var träsket delat mellan dessa båda socknar och träsket hette då Linhätte träsk, inte Mjölhätte träsk.

Kartan, figur 7, illustrerar landskapet kring träsket vid den här tiden. Initialt kan man notera att träsket var delat mellan Öja och Vamlingbo socknar, där gränsen gick tvärs igenom träsket. I södra delen ligger den lilla gården Mjölhätte med ett par små åkrar och en del äng. I övrigt är det allmänningssmark runt träsket och några gårdar eller andra lämningar i övrigt runt träsket finns inte noterat i kartan. Utloppet från träsket är tydligt markerat i norr, men några spår av kvarnar finns inte här redovisade, vilket dock inte utesluter att det har funnits mindre skvaltkvarnar.

Följer man området genom de yngre kartorna är förändringarna tämligen begränsade. Det rör sig om att de områden med åker och äng i kartan, figur 7, över tiden odlas upp och åkermarken utvidgas på dessa platser. Gården Strands, belägen sydväst om träsket, etableras under andra hälften av

Figur 7. Mjölhätte träsk (Linhätte träsk) 1700. I söder finns Mjölhätte gård med åker och äng,

Figur 8. Landskapet runt träsket år 1940

1800-talet som en utflyttad part från gården Strands, som ursprungligen ligger i norra delen av Burgsviks samhälle.

Den ekonomiska kartan från 1940 belyser väl de relativt små förändringar som skett runt träsket sedan 1700-talet (figur 8). Det handlar främst om att ängarna odlats upp och att befintliga åkrar utökats. Situationen vad gäller träskets omfattning motsvarar i hög grad förhållandena under 1700-talet. Det är först med anläggandet av kanalen ut i haver som nivån på träsket sänks till dagens nivå.

Fältinventering

Utgående från resultatet av den historiska landskapsanalysen har området fältinventerats för att spåra eventuellt förekommande lämningar. Fältarbetet har inneburit att följa träskets strandzon runt om och dokumentera lämningar. Fältarbetet har också inneburit att följa upp tidigare registreringar, så långt det varit möjligt.

Ett stort problem har varit att delar av strandzonen är kraftigt slybeväxt och närmast omöjligt att ta sig igenom. Det höga vattenståndet har även det inneburit svårighet att följa upp mer i detalj själva vattenbrynet.

Figur 9. Delar av strandzonen, framför allt i norr och i väster, är ställvis kraftigt igenväxt med sly.

Detta till trots har fältarbetet fungerat förhållandevis väl och vi har fått en bra bild över situationen, även om det inte gick av praktiska skäl att följa upp en del av de stenar med slipytor som finns registrerade sedan tidigare. Inledningsvis kan noteras att det runt träsket, på samma sätt som runt ett par andra större träsk,

såsom vid Bäste träsk och Fardume träsk, finns det en markant strandvall på upp till 1 meters höjd och 2-3 meter bred (figur 10 och 12). Dessa strandvallar är ett resultat av islossning när träsket hade stora öppna vattenytor och där vallen byggdes upp av is vid stormar. Strandvallen illustrerar på ett utmärkt sätt träskets forna maximala yta.

Dessa vallar har byggts upp under lång tid och för länge sedan och avgränsar träskets vattenyta, då som nu.

Figur 10. Strandvallen väster om träsket.

Figur 11. Strandvallen överbyggd med hägnad av sten.

Vallen är idag till store del även överlagrad av uppbyggda, mer eller mindre välordnade, stenmurar, vilket visar att vallen även har fungerat som hägnad under historisk tid (L2022:2100).

Strandvallen och övriga påträffade lämningar är redovisade i kartan, figur 12, på följande sida.

L2022:2100	Strandvall, påbyggd som hägnad
L2022:2089	Båtlänning/båtplats
L2022:2099	Stensträng/hägnad
L2022:2096	Båtlänning/båtplats
L2022:2102	Stenrad
L2022:2097	Båtlänning/båtplats

L2022:2090	Fossil åker
L2022:2101	Stenmur
L2022:2101	Båtlänning/båtplats

Tabellen illustrerar nyregistrerade lämningar. Röda markeringar är fornlämningar, blå är övrig kulturhistoriska lämningar. Utdrag ur fornminnesregistret.

Kartan på föregående sida illustrerar den totala bilden av lämningar längs stranden av Mjölhatte träsk och i tabellen belyses de nyregistreringar som har skett.

Endast en ny fornlämning påträffades (stensträng/hägnad, L2022:2099), därutöver ett antal sentida lämningar som registrerats som "övrig kulturhistorisk lämning". Det rör sig om ett antal landningsplatser för båtar, ett par stenvallar / stensträngar, någon stenvall och en brya. Samtliga lämningar är sentida.

Man kan konstatera att lämningarna som hör ihop med verksamhet på träsket ligger i själva strandzonen, något som de av naturliga skäl skall göra. Vid fältinventeringen var vattenståndet tämligen högt och en uppdämning för att hålla kvar vattnet i träsket bedöms inte påverka dessa lämningar på något avgörande sätt.

Förekommande övriga lämningar i form av fossil åker, stenar med sliprännor etc, ligger på eller utanför den markanta strandvallen och påverkas inte av planerade åtgärder.

Utvärdering av kulturvärdesanalysen

Utredningen har visat att området runt träsket inte är upptaget som särskilt bevaransvärt, vare sig ur kulturhistorisk eller naturvetenskaplig synpunkt, så som kan utläsas ur Regionens kulturvärdes- och naturvärdeskarta.

Den arkeologiska fältinventeringen har givit ett antal nya lämningar av objekt som inte bedöms påverkas negativt av planerade åtgärder. De fornlämningar som förekommer inom området, i form av stenar med sliprännor och slipytor och den nu registrerade stensträngen/hägnaden, är genomgående belägna på sådant sätt att de inte kommer att påverkas av planerad verksamhet.

Dock bör noteras att på grund av den täta vegetationen har inte registrerade stenar med slipytor längst i norr i anslutning till kanalen ut mot havet, kunnat följas upp fullt ut i landskapet, vilket även inbegriper platsen för den planerade dammluckan.

Doc. Dan Carlsson
Arendus AB

Administrativa uppgifter och källor

Administrativa uppgifter

Undersökare: Arendus AB
Vårt projektnummer: 2022:16
Projektledare: Doc. Dan Carlsson
Fältpersonal: Dan Carlsson och Alice Brusin
Utförandetid fältinsats: april 2022.

Typ av undersökning: Kulturvärdesanalys
Koordinatsystem: SWEREF
Mätutrustning: Handhållen GPS
Län: Gotland
Kommun: Gotland
Socken: Öja
Fastighet: Flertal fastigheter runt Mjölhatte träsk

Litteratur och källor

- Gotland 2025. Översiktsplan för Gotland
- Kulturvärdeskartan. Region Gotland
- Naturvärdeskartan. Region Gotland
- Riksintressen för kulturvården. RAÄ
- Fornminnesregistret. Riksantikvarieämbetet
- Markfuktighet. Skogsstyrelsen
- Geologin. SGU

Kartor från Lantmäteriet

- Skatteläggningsskarta över Öja, år 1752, akt H94-1:1
- Skatteläggningsskarta över Vamlingbo, år 1973, akt H84-1:1
- Laga skifte över Öja år 1878, akt 09-öja-74.75
- Laga skifte över Vamlingbo år 1884, akt 09-vam-100
- Ekonomiska kartan 1942, bladet 10 och 11

Nyregistrerade lämningar i Fornreg:

L2022:2100	Strandvall, påbyggd som hägnad
L2022:2089	Båtlänning/båtplats
L2022:2099	Stensträng/hägnad
L2022:2096	Båtlänning/båtplats
L2022:2102	Stenrad
L2022:2097	Båtlänning/båtplats
L2022:2090	Fossil åker
L2022:2101	Stenmur
L2022:2101	Båtlänning/båtplats